

Feda Vukić, Zagreb

ZAGREBŠKA BORZA – NATEČAJ IN GRADNJA

Hrvaški arhitekt Viktor Kovačić ima v svoji državi nedvomno enak položaj kakor Jože Plečnik v Sloveniji. Z današnje perspektive je to položaj vplivnih inovatorjev, ki ustvarjajo v skromnih okoliščinah svojega okolja. Tako Kovačić kakor Plečnik sta pri delu znotraj kulturnega konteksta svojega življenja z enako močjo uvajala sintezo novega in tradicionalnega, a če je Plečnik delal vrsto let s sorazmerno lahko pridobljenimi naročili, je Kovačić živel le kratek čas in se je moral nenehno dokazovati. Podrobnejšo primerjavo med Plečnikovim in Kovačičevim delom bomo prepustili prihodnjemu raziskovanju, ki ga utegne spodbuditi ta kratka študija o zgodovini natečaja in gradnje Zagrebške borze, natečaja, na katerem bi se morala – a se na nista – soočiti dva vrhunska arhitekta: Plečnik in Kovačić.

Stavba Zagrebške borze blaga in vrednostnih papirjev je prav gotovo ena najpomembnejših stvaritev arhitekta Viktorja Kovačića predvsem zato, ker gre za največjo stavbo v njegovem opusu in ker je Borza njegovo zadnje delo. Kot je znano, je Kovačić že hudo bolan oktobra leta 1924 v sanatoriju v Klaićevi ulici prejel vabilo na »likof« – proslavo konca grobih gradbenih del –, na katero pa se zaradi resnega zdravstvenega stanja ni mogel odzvati.¹ Prav zato in ker so notranjost stavbe dokončevali še tri leta po arhitektovi smrti, ima ta stavba tako pomembno mesto v opusu »začetnika« hrvaške arhitekturne moderne.²

V tipološki razčlenitvi Kovačičevega opusa je Borza edina poslovna stavba in morda tudi zaradi tega projekt dobesedno in simbolično deluje kakor krona arhitektovega prezgodaj pretrganega ustvarjal-

¹ Kopijo Kovačičevega pisma hranijo v Muzeju mesta Zagreba (MGZ) med dokumentacijo iz njegovega stanovanja. Pismo ima datum 15. oktober 1924. Sodeč po zapiskih upravnega odbora Borze (iz zbirke Zgodovinskega arhiva mesta Zagreba /PAZ/, signatura 42274/248), bi »likof« moral biti 14. oktobra istega leta.

² Za dokončno gradbeno dovoljenje za celotno stavbo je bilo zaproseno pri mestni upravi 1. junija 1927. Dne 15. junija je bil opravljen pregled in izdano uporabno dovoljenje z istim datumom, zato lahko ta datum šteje mo za datum dokončnega zaključka gradnje. Glej PAZ 3055.

nega življenja. Tudi v doslej objavljeni strokovni literaturi je stavba Borze samostojna tema in predmet analize,³ zato bi se ob tej priložnosti želel omejiti predvsem na sistematično rekonstrukcijo kronologije dogodkov, povezanih z izvedbo natečaja in gradnjo te stavbe, ker ta dejstva doslej niso bila še nikjer sistematično objavljena.

Že od ustanovitve Zagrebške borze se je postavljalo vprašanje najprimernejše lokacije za njeno delovanje,⁴ zato so bile v igri različne kombinacije – od tedanjega kina Helios in strelišča, v arhivih Borze pa najdemo celo idejni projekt Ignaca Fischerja iz marca 1920 o preureditvi Umetniškega paviljona za potrebe borzne dejavnosti.⁵ Svet Borze je na sestanku 2. septembra 1920 sklenil, da od mestne občine kupi parcelo št. 1 na tedanjem sejmišču, toda po sklenitvi kupoprodajne pogodbe je bilo 12. oktobra 1920 odločeno, da Zagrebška borza zgradi svojo palačo in da se za izdelavo načrta razpiše omejeni natečaj, ki naj bi ga organiziral in izvedel posebej imenovani gradbeni odbor.⁶ Organizacijo in potek natečaja lahko delno rekonstruiramo z ohranje-

³ Enega prvih člankov je napisal Stjepan Szavitz-Nossan, in sicer z naslovom »Otvoritev Zagrebške borze 18. junija 1927« v: *Svijet*, št. 25, Zagreb 1927, str. 535–546. Bogato ilustrirani članek je v resnici nekoliko predelano besedilo istega avtorja in je bilo že objavljeno v časopisu *Bankarstvo*, št. 2, Zagreb 1924, str. 73–76. Od številnih poznejših zapisov in člankov o Viktorju Kovačiču omenjam samo tiste, ki obširneje govorijo o stavbi Borze: Kosta Strajnić: »Viktor Kovačić – ob otvoritvi Zagrebške borze« v: *Pregled*, št. 31, Sarajevo 1927, str. 8–9; Edo Šen: *Viktor Kovačić – mapa/monografija*, Zagreb 1927; ponatis Šenove mape s komentarji Žarka Domljana je bil objavljen kot priloga časopisa *Čovjek i prostor XXI*, 10–11 (259–260); Oton Šik: »Nekaj o nastanku in razvoju Zagrebške borze« v: *Zagreb*, št. 1, Zagreb 1938, str. 20–29; Andrija Mutnjaković: »Viktor Kovačić, Arhitektura–urbanizem I«, 4, Beograd 1960, str. 23–26.

⁴ Glej Šik op. 4 in Szavitz-Nossan op. 4.

⁵ Projekt v PAZ 42178/14 z lastnoročnim podpisom Ignaca Fischerja. Fischer je 28. decembra 1921 naslovil pismo na upravni odbor Borze, v katerem prosi za 10.000 kron honorarja za skice preureditve Umetniškega paviljona. V PAZ 42585 – vročitveni zapisnik 1919/21.

⁶ Glej Szavitz-Nossan, op. 4, str. 540–541. Datumov ni mogoče preveriti, ker zapisniki gradbenega odbora niso ohranjeni, kot so zapisniki upravnega odbora iz obdobja 1918–1923. Szavitz-Nossan (str. 541) trdi, da je bil predsednik gradbenega odbora Dušan Plavšić, podpredsednik S. D. Aleksander, člani pa Vladimir Arko in Stanko Šverljuga. Plavšić in Aleksander sta bila tisti čas sicer na položajih predsednika in podpredsednika upravnega odbora Borze. Glej Šik, str. 26.

nimi dokumenti v arhivu Zagrebške borze, predvsem z vročitvenim zapisnikom.⁷

Že 18. oktobra 1920 je bilo poslano »vabilo arhitektom I. Fischerju, B. Bauerju, V. Kovačiču, A. Baranyaiju, L. Dundjerskemu in J. Plečniku na sejo o gradnji borzne palače«.⁸ Zapisnik s seje ni ohranjen, čeprav bi bil več kot zanimiv za prihodnje raziskovanje, posebno zato, ker Plečnik pozneje ni sodeloval na natečaju in ker bi v njem lahko našli podrobnejše podatke o skoraj popolnoma anonimnem arhitektu Lazarju Dundjerskem.⁹ Društvo inženirjev in tehnikov se ni strinjalo z izvedbo natečaja zaprtega tipa,¹⁰ kar pa ni vplivalo na očitno trdno odločitev gradbenega odbora o natečaju na poziv.

V Republiškem zavodu za zaščito kulturnih spomenikov Ministrstva za prosveto in kulturo Republike Hrvaške v arhivski zapuščini Viktorja Kovačiča hranijo natipkano besedilo »Program za gradnjo nove borzne stavbe v Zagrebu« z dne 10. decembra 1920, na isti datum pa so v vročitvenem zapisniku Zagrebške borze vneseni tudi »dopisi arhitektom Bauerju, Baranyaiju, Fischerju, Dundjerskemu in Kovačiču, v katerih pošiljamo pogoje natečaja in program gradnje«.¹¹ Za oddajo natečajnih projektov je bil najprej določen 15. februar 1921, med natečajem pa je bil rok podaljšan do 7. marca 1921. Aprila 1921 je Borza poslala »brzobjavni poziv juratorju Hermanu Muthesiusu v Berlin«.¹²

⁷ PAZ 42585 in 42586 – zbirka »Zagrebška borza blaga in vrednostnih papirjev«.

⁸ PAZ 42585. Prvi predlogi o natečaju z datumom 18. oktober 1920 so ohranjeni v zapuščini Viktorja Kovačiča na Republiškem zavodu za zaščito kulturnih spomenikov Ministrstva za prosveto in kulturo Republike Hrvaške (RZZSK) brez inventarne številke. V pismu piše, da bo rok za predajo natečajnih osnutkov 15. februar 1922, rok za dokončanje zgradbe pa največ dve leti. V resnici je prišlo do velikih odstopanj od teh rokov.

⁹ Sodeč po dopisih Borze, je Dundjerski med potekom natečaja stanoval v Zagrebu (PAZ 42585 in 42586). Zanimivo je, da je skoraj popolnoma neznan avtor dobil priložnost tekmovati z uveljavljenimi arhitekti.

¹⁰ V vročitvenem zapisniku Borze je pismo Društva inženirjev in tehnikov vpisano z datumom 30. oktober 1920. PAZ 42585.

¹¹ PAZ 42585. Pogoji natečaja, ki so bili skupaj s programom gradnje poslani arhitektom, so verjetno podobni tistim, ki jih hranijo v RZZSK – glej op. 8. Zanimivo je, da je gradbeni odbor deset dni pozneje poslal enako gradbeno dokumentacijo tudi Plečniku, ki pa se na dopis nikoli ni pisno ali uradno odzval.

¹² Pismo o podaljšanju roka za oddajo natečajnih projektov hranijo v RZZSK brez inventarne številke. Pošiljanje brzobjavke Muthesiusu je regis-

Szavitz-Nossan trdi, da je žiriranje potekalo 23. maja 1921, kar bi lahko bilo res glede na datume, ki jih najdemo v ohranjeni dokumentaciji arhiva Borze.¹³ Rezultat žiriranja je dobro znan, ni pa znano Muthesiusovo mnenje, čeprav v skoraj vseh strokovnih zapisih o natečaju in gradnji Borze piše, da je bilo izbrano Kovačičevo delo z opombo, da mora svoje natečajne osnutke dopolniti z Muthesiusovimi predlogi. Kaj natančno je Muthesius predlagal, ostaja skrivnost, ker njegovega mnenja dandanes ni mogoče najti v nobenem arhivu, ki hrani dokumentacijo, povezano z Borzo ali delovanjem Viktorja Kovačiča, čeprav imamo trdne dokaze, da je mnenje obstajalo v pisni obliki.¹⁴

Anonimni avtor članka, napisanega ob razstavi natečajnih osnutkov v salonu Ulrich (podpisan kot »Strokovnjak«), trdi, da je bilo »strokovno mnenje o oddanih osnutkih za gradnjo borzne stavbe v Zagrebu« objavljeno kot brošura predsedstva Zagrebske borze.¹⁵ Muthesi-

trirano v vročitvenem zapisniku (PAZ 42585). Zaradi – kakor se je izkazalo – izgubljenega zapisnika ni znano, kdo in na kateri seji upravnega odbora je predlagal Muthesiusa za žiratorja. Sklepamo lahko, da je Milivoj Crnadak, bančnik in član upravnega odbora, vzdrževal stike z Muthesiusom, ker ga je pozneje kot žiratorja povabil tudi na natečaj za hotel Esplanade (Muzej mesta Zagreba, A 586 – 21). Szavitz-Nossan (str. 546) trdi samo, da je upravni odbor gradbenemu odboru dodelil dr. Hermana Muthesiusa, gradbenega strokovnjaka iz Berlina.

¹³ V vročitvenem zapisniku Borze z datumom 24. maja 1921 je vnesen »račun Jugobanke za 600 kron za železniško karto Praga–Zagreb za H. Muthesiusa« (PAZ 42585). Kako je Muthesius potoval v Prago in kako se je vrnil iz Zagreba, ni znano. Z datumom 25. maja 1921 je v vročitvenem zapisniku Borze zabeležen tudi »račun Trgovskega doma za banket Muthesius« (PAZ 42585).

¹⁴ Borza je 27. maja 1921 poslala »dopis prof. Gentzkovu za prevod Muthesiusovega mnenja« (PAZ 42585). Gotovo gre za celovito mnenje žiratorja o vseh natečajnih osnutkih, ki pa ni ohranjeno niti v izvirmiku niti v prevodu, vsaj ne v dostopnih arhivih in arhivskih zbirkah. Sled o Muthesiusovem mnenju lahko najdemo v letnem poročilu Borze za 1921 (PAZ 42270/1). Karl Gentzkov je bil skupaj s Ćirilom Ivekovićem izbran kot tehnični pomočnik pri žiriranju. O rezultatih so bili natečajniki pisno obveščeni 8. aprila 1921, pismo pa hranijo v RZZSK brez inventarne številke.

¹⁵ Razstava palače Zagrebske borze, *Hrvat, Zagreb*, 18. junija 1921, str. 3. Avtorjevo kritično vrednotenje rezultatov bi lahko spodbudilo bolj poglobljeno analizo natečaja. Ker nimamo na voljo celotnega izvirnega Muthesiusovega besedila, lahko poskusimo rekonstruirati mnenje glavnega žiratorja zgolj s pomočjo tega članka. Ker pa je v njem vrsta nasprotujočih si trditev, se postavlja vprašanje, koliko se lahko zanesemo na strokovnost »Strokovnjaka«. Ne preostane nam torej drugega, kot da še naprej iščemo izvorno Muthesiusovo besedilo.

usovo mnenje v prevodu je bilo kot uradna objava rezultatov natečaja poslano arhitektom junija 1921, ko je bila odprta razstava projektov v salonu Ulrich.¹⁶ Natečajni osnutki so v različni meri ustrezali programu gradnje nove borzne stavbe; sodeč po citatih Muthesiusovega mnenja v omenjenem članku pa so pogoje še najbolj izpolnjevali projekti Ignaca Fischerja in Viktorja Kovačiča.¹⁷ O natečajnih delih bomo podrobneje spregovorili ob koncu tega besedila.

Medtem se je Zagrebška borza preselila iz prostorov Trgoveškega doma na Jurišičevi 1 v nove prostore, najete za pet let od društva Isis d.d. v Hatzejevi ulici 14, kjer je ostala vse do vselitve v novo stavbo leta 1927.

Pogodbo z Viktorjem Kovačičem o »gradnji borzne stavbe« je Borza podpisala 29. decembra 1921.¹⁸ Kovačič je potem začel s ponatečajno razdelavo projekta in prvo različico dokončal aprila 1922, drugo pa junija 1922.¹⁹ Prošnja za gradbeno dovoljenje je bila vložena 1. julija 1922, dovoljenje pa je bilo izdano 21. julija istega leta.²⁰ Po pridobitvi

¹⁶ »Dopis arhitektom s strokovnim mnenjem o osnutkih« je vnesen v vročitveni zapisnik 6. junija 1921 (PAZ 42585). V seznamu naslovov so navedeni vsi natečajniki razen Aladarja Baranyajia. To je zanimivo, že dejstvo povežemo z dopisom z dne 4. junija 1921, v kateri Jugobanko naprošajo, naj vsem natečajnikom (razen Baranyajiu) izplača honorar v znesku 100.000 kron (PAZ 42585). Sodeč po članku, omenjenem v op. 15, je bil Baranyajjev osnutek razstavljen v salonu Ulrich, zato preseneča, da ni bil uradno obveščen o rezultatih in za natečajni projekt ni dobil plačila, vsaj ne na enak način kot drugi natečajniki.

¹⁷ V Zgodovinskem arhivu v Zagrebu hranijo natečajne osnutke (PAZ. Inventar gradbenega oddelka mestne uprave, zvezek 349, št. 27, 51, 52, 53 in 54), in sicer: projekt Ignaca Fischerja (št. 51), projekt Aladarja Baranyajia (št. 54), projekt Bruna Bauerja (št. 52) in Lazarja Dundjerskega (št. 53). Čeprav je v registru arhiva navedeno, da je pod številko 27 vnesen natečajni osnutek Viktorja Kovačiča, je v zbirki pod to številko samo mapa-monografija Eda Šena.

¹⁸ PAZ 42585.

¹⁹ Republiški zavod za zaščito kulturnih spomenikov Ministrstva za prosveto in kulturo Republike Hrvaške hrani izvirne načrte na pavs papirju in kopije, datirane »aprila 1922«, kakor tudi izvirne načrte na pavs papirju in kopije z datumom 30. VI. 1922 (RZZSK, inv. št. 612).

²⁰ PAZ 3055, Inventar gradbenega oddelka mestne uprave. Poleg gradbenega dovoljenja v zbirki najdemo tudi kopije načrtov z datumom 30. VI. 1922, ki so istovetne s tistimi iz Republiškega zavoda. V gradbeni zbirki Zgodovinskega arhiva v Zagrebu (zv. 349) hranijo enake načrte z nekaterimi dopolnitvami in popravki (nekateri so celo nalepljeni na načrte) z novim datumom – 14. X. 1922.

bitvi dovoljenja se je verjetno začela razdelava projektov. Szavitz-Nossan trdi, da se je gradbeni odbor 13. decembra 1922 – potem ko je preučil ponudbe, prispele na razpis za gradbena dela – odločil, da zaenkrat ne sprejme nobene ponudbe, dokler se gospodarski položaj ne stabilizira.²¹ Prav tako trdi, da je 8. maja 1923 mestna uprava pozvala Borzo, naj končno (najkasneje do 1. junija 1923) začne z gradnjo, ker je že potekel rok, določen s kupoprodajno pogodbo.²² Gradbeni odbor je torej prekoračil vse dogovorjene in predvidene roke za začetek gradnje in je na poziv mestne uprave konec maja 1923 ponovil razpis za gradbena dela, katerega rezultati so bili objavljeni 31. julija istega leta.²³ Szavitz-Nossan pravi, da se je kopanje temeljev za gradnjo Borze začelo 1. avgusta 1923, kar je najverjetneje res, sodeč po dokumentih, ki jih hranijo v arhivu Borze, in izvedbenih projektih za gradnjo, ki jih hranijo v Kabinetu za arhitekturo in urbanizem HAZU.²⁴ Gradbena dela je izvajalo podjetje Skopal-Jurišić-Batušić.

Kot smo že povedali, so bila gradbena dela zaključena oktobra 1924, nekaj dni pred Kovačićevo smrtjo,²⁵ toda že decembra istega leta je upravni odbor Zagrebške borze sprejel sklep, naj arhitekt Hugo Ehrlich gradnjo nadaljuje.²⁶ Prošnja za delno vselitveno dovoljenje je bila »zaradi najema pritličnih prostorov v Martičevi in Račkega ulici« vložena 23. decembra 1925, izdana pa 14. januarja 1926,²⁷ iz česar lahko sklepamo, da je bila v teh delih stavbe tudi notranjščina popolnoma urejena.

V zapisniku upravnega odbora Borze z dne 3. septembra 1926 je omenjena načrtovana donacija člana odbora Arka, ki naj bi

²¹ V omenjenem članku, str. 546. Prvi razpis je bil razpisan 15. septembra 1922 (PAZ, Inv. gradbenega oddelka mestne uprave, zv. 349).

²² Ibid., str. 546.

²³ PAZ, Inv. gradb. odd. mestne uprave, zv. 349.

²⁴ Ena od štirih map z izvedbenimi načrti za stavbo Borze brez inventarne številke. Načrti nosijo datume iz obdobja od avgusta 1923 do aprila 1924.

²⁵ PAZ, zbirka »Zagrebska borza blaga in vrednostnih papirjev«, 42274/248 – zapisniki upravnega odbora Borze – zapisnik s sestanka dne 13. oktobra 1924, str. 3. Generalni tajnik obvešča, da bo »gliha« na novogradnji dne 14. oktobra 1924.

²⁶ Ibid., zapisnik s sestanka dne 12. decembra 1924, str. 4–5. Delo je bilo najprej ponujeno Edu Šenu, ki je bil že 25. septembra 1923 imenovan za strokovnega svetovalca pri gradnji, toda Šen je odklonil ponudbo za nadaljevanje Kovačićevega dela pri gradnji Borze.

²⁷ PAZ 3055.

podaril petnajst slik Joza Kljakovića za glavno dvorano, toda »ker se je donacija zmanjšala na tri slike, je bilo sklenjeno, da se glavna dvorana opremi z umetnim marmorjem«,²⁸ kar jasno kaže, da so o posameznih podrobnostih notranje ureditve največkrat odločali sproti.

V zapisniku s sestanka upravnega odbora Borze dne 12. maja 1927 piše, da je bila otvoritev nove stavbe predvidena za 18. junij istega leta,²⁹ dokončna prošnja za vselitev pa je bila vložena 1. junija 1927. Po pregledu komisije mestne uprave, ki je bil opravljen 15. junija, je bilo dovoljenje izdano še istega dne.³⁰ Borza se je v resnici že 27. aprila preselila v prostore nove stavbe, toda svečano so jo odprli šele predvidenega dne v juniju 1927.³¹

Od prve zamisli do zaključka gradnje je minilo skoraj šest let in pol, kar priča o negotovem gospodarskem položaju v tistih letih, morda pa tudi o preveč ambicioznem programu nove stavbe.³² Toda na tem mestu ne želim analizirati gospodarske situacije, čeprav so posledice pozitivnih in negativnih vidikov globalnega položaja v gospodarstvu prav gotovo vplivale tudi na dolgotrajno gradnjo borzne stavbe. Največji promet na Borzi so imeli leta 1925, po vselitvi v novo stavbo pa je promet proti koncu dvajsetih let in v tridesetih letih nenehno upadal, ob izbruhu druge svetovne vojne pa je skoraj popolnoma zamrl. Po letu 1945 je bila Zagrebška borza blaga in vrednostnih papirjev kot institucija ukinjena in zgradbo danes uporablja Narodna banka Hrvaške.

Po tem orisu kronologije natečaja in gradnje Zagrebške borze bi si bilo treba ogledati še arhitektonske vidike celotne zgodbe, in sicer vsaj iz dveh razlogov. Prvič, Kovačičev natečajni projekt (oziroma tisto, za kar lahko po informacijah iz druge roke sklepamo, da je bil njegov projekt, ker med svojim raziskovanjem od julija do septembra 1994 v nobenem arhivu nismo mogli najti izvornikov) se je bistveno spremenil od natečaja do izvedbe,³⁴ in drugič, obstajajo tudi dvomi o avtorstvu dokončanja stavbe, predvsem notranjščine.

²⁸ PAZ 42274/248.

²⁹ PAZ 42274/248, str. 1.

³⁰ PAZ 3055.

³¹ Šik, cit. čl., str. 27.

³² Ibid., cit. čl., str. 28.

³⁴ Glej op. 17. Reprodukcijske elemente natečajnega projekta vključujejo: Edo Šen v mapi-monografiji (perspektiva pročelja in položaj – pogled

Najprej bi rad spregovoril o drugem problemu, ker je po mojem mnenju vsaj načelno laže rešljiv. Nobenega dvoma ni, da je Hugo Ehrlich s pogodbo prevzel gradnjo Borze po Kovačičevi smrti,³⁵ o čemer pričajo tudi številni načrti podrobnosti o notranjščini in opre- mi borzne stavbe, od katerih nosijo nekateri Ehrlichov žig z datumi med letoma 1925 in 1926.³⁶ O tem, da je Ehrlich prevzel dokončanje stavbe potem, ko so bila dokončana vsa groba gradbena dela, priča tudi podatek, da je Borza 3. septembra 1924 pri mestni upravi zaprosila za odobritev gradnje celotne strukture borzne dvorane,³⁷ prav tako pa tudi samo vabilo na »likof«, ki tradicionalno označuje zaključek grobih grad- benih del na gradbišču. Vsekakor vprašanje avtorstva notranje opreme Borze ali, natančneje rečeno, delitev avtorstva na Kovačičev in Ehrlichov delež, ostaja odprto in bo verjetno predmet prihodnjih raziskav tudi zato, ker nimamo na voljo dovolj pojasnil o kreativnem deležu Alfreda Albinija in Mladena Kauzlarića pri dokončanju notranjščine Borze.³⁸

Poseben problem je tudi sprememba Kovačičevega projekta od natečajne do izvedbene različice, predvsem zato, ker v nobeni arhiv- ski zbirki, povezani z Borzo in Viktorjem Kovačičem, nista ohranjena niti izvorni Kovačičev natečajni projekt niti Muthesiusovo mnenje o natečajnih osnutkih.

Nesporno pa je, glede na ohranjene ponatečajne različice in končni videz stavbe Borze v primerjavi s tistim, kar je znano od Kova- čičevega natečajnega projekta, da je njegov natečajni projekt med pri- pravo in izvedbo gradnje doživel nekaj ključnih predelav.

skozi »duri« vzdolž ulice Račkega); Tomislav Premerl, Hrvaška sodobna arhitektura med obema vojnama, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1989, str. 267 (perspektivni pogled na pročelje) in Žarko Domljan v Konzervatorskih smernicah za zgradbo Zagrebske borze, Regionalni zavod za zaščito kulturnih spomenikov v Zagrebu, 1989 (tlorisi, perspek- tiva pročelja in glavne dvorane).

³⁵ Glej op. 26. O tem ni nobenega dvoma, kajti o zadevi pričajo tudi drugi dokumenti, na primer zapisnik upravnega odbora z dne 21. marca 1928, str. 1, kjer glavni tajnik »obvešča, da z arh. Ehrlichom ni bilo mogoče do- seči sporazuma o nagradi«. PAZ 42274/248.

³⁶ Kabinet za arhitekturo in urbanizem HAZU, mapa »Borza«, brez signature.

³⁷ PAZ 3055.

³⁸ Albini in Kauzlarić sta v tistih letih delala v Ehrlichovem ateljeju. Glej Š. Domljan, Arhitekt Ehrlich, Društvo umetnostnih zgodovinarjev Hrva- ške, Zagreb 1979, str. 268–269.

Prva ponatečajna različica z datumom april 1922 se od natečajnega projekta razlikuje v tem, da nima jasno izraženega stopnišča na pročelju, temveč samo tram v korpusu zgradbe (kar je posledica drugačne horizontalne organizacije prostorov v notranjosti) s stebri, na katerih so narisani diskretni kapiteli. Drugačen je tudi raspored oken na pročelju, kar je posledica preoblikovanja notranjosti: v borzni dvorani ni več kariatid, pa tudi zunanja fasada je spremenjena, kakor lahko razberemo iz skice – Kovačić je v pisni obrazložitvi in opisu natečajnega projekta predlagal zunanje zidove v kombinaciji kamna (prvi dve nadstropji) in neometane opeke s kamnitim vencem, toda v prvi ponatečajni različici projekta je zunanost izrisana kompaktno, kar podpira podmeno, da so že takrat nameravali celotno stavbo obložiti s kamnitimi ploščami, kar je bilo na koncu tudi storjeno.³⁹

Druga ponatečajna različica so projekti z datumom 30. junij 1922, na katerih je opredeljena notranja organizacija prostorov, predvsem prostori pod glavno borzno dvorano in sejno sobo na pročelni strani stavbe.⁴⁰ Naj omenim, da so stebri na portiku v tej različici (ki jo Šen objavlja v monografiji) kanelirani z jonskimi kapiteli, da sta na pročelju nad portikom narisani dve krilati bitji, ki držita kroglo, in da so okna v prvem nadstropju sedanje stavbe v nasprotju z natečajno in prvo ponatečajno različico dobila zatrepe in volute na okniščih. Ta različica je bila predložena mestni upravi zaradi izdaje gradbenega dovoljenja. Projekt je bil razdelan kot izvedbeni, ker najbolj ustreza projektom iz Kabineta za arhitekturo in urbanizem HAZU,⁴¹ razen posameznih podrobnosti; na primer, stebri na portiku niso kanelirani in volute na okniščih so na stavbi postavljene obratno, kakor so predvidene na izvedbenem načrtu.⁴²

Ali je do teh sprememb v resnici prišlo – kot praviloma trdi literatura (čeprav Muthesiusovo mnenje ni nikjer sistematično komentirano in ga danes v arhivih ni mogoče najti) – po navodilih člana žirije

³⁹ RZZSK, inv. št. 612. »Pojasnilo o natečajnem projektu za gradnjo nove borzne stavbe v Zagrebu« je v Muzeju mesta Zagreba med dokumentacijo iz stanovanja arhitekta Kovačića, brez inv. št.

⁴⁰ RZZSK, inv. št. 612.

⁴¹ Glej op. 24.

⁴² Primerjaj dejansko stanje z načrtom v PAZ, inv. gradb. odd. mestne uprave, zv. 349 – »načrt detajlov fasade na pročelju«.

Hermana Muthesiusa, lahko samo ugibamo. Ničesar ne moremo z gotovostjo trditi, dokler ne bo v celoti znano njegovo strokovno mnenje o natečajnih osnutkih.

O Muthesiusovem mnenju lahko samo sklepamo na podlagi že omenjenega članka anonimnega avtorja, ki se je podpisal kot »Strokovnjak« v časopisu Hrvatski, ⁴³ ker pa avtor meša Muthesiusove citate s svojimi kritičnimi sodbami (mimogrede, avtor kritizira predvsem Kovačičev projekt), je vprašljivo, koliko lahko ta dokument upoštevamo kot verodostojen in nepristranski vir za sklepanje o Muthesiusovem mnenju.

Kako je sam Kovačič razmišljal o gradnji Borze, je nazorno izpričano v ohranjenem *Pojasnilu o natečajnem projektu za gradnjo nove borzne stavbe v Zagrebu*.⁴⁴ Kovačič kritizira urbanistične pogoje lokacije za gradnjo, predvsem arhitekturo in poteze obstoječih ulic, in poudarja potrebo, da bi »nova borzna stavba tvorila edinstven ‚vhod‘ v novo četrt skupaj z zgradbo, ki naj bi zrasla na drugem ostrem vogalu«. ⁴⁵ To morda dokazuje, da je Kovačič med projektiranjem Borze razmišljal predvsem o urbanem kontekstu in je želel ustvariti ustrezen vhod v tedaj nov poslovno-bančni del mesta – v svojevrstni zagrebški Wall Street. Ob tem je treba vedeti, da je na mestu nekdanjega sejmišča v samo dvajsetih letih (od 1921) zraslo okrog dvajset poslovnih in bančnih zgradb. Seveda je ta prostor, ki so ga v zagrebških ilustriranih revijah iz tistih časov imenovali »Novi Zagreb«, zaradi svoje velike površine in arhitekture posameznih stavb ustrezal tako tedanjemu gospodarskemu položaju kakor kulturnemu standardu. Med izdelavo natečajnih osnutkov in začetkom gradnje Borze si je bilo mogoče zgolj vizionarsko zamisliti fiziognomijo novega dela mesta, in v tem smislu si lahko razložimo tudi Kovačičevo poudarjeno urbano zamisel nove borzne stavbe v samem projektu in v njegovi pisni obrazložitvi.

Kovačičeve »duri« so bile pozneje v resnici realizirane z gradnjo Doma inženirjev in tehnikov 1926/27 po projektih Aladarja Baranyaija, ki je močno posnemal oblike realizirane Borze na drugi strani ulice Račkega. Seveda bi se danes o vsem tem lahko govorilo drugače, če druga svetovna vojna in propadanje tržnega gospodarstva po

⁴³ Glej op. 15.

⁴⁴ MGZ, c.f. op. 39.

⁴⁵ MGZ, c.f. op. 39.

letu 1945 ne bi prekinila logičnega toka razvoja gospodarskih in urbanih procesov v Zagrebu. Tako danes Kovačićeva zamisel živi kot spomin na svojevrstne vizije novega poslovnega dela mesta, ki v primerjavi s poznejšimi dejanskimi realizacijami delujejo kot pozitivne utopije.

Če bi želeli natančneje dojeti vrednost projekta Borze, bi bilo seveda treba najti celotno mnenje o natečajnih osnutkih Hermana Muthesiusa in na tej podlagi po možnosti ugotoviti, kaj je kateri avtor prispeval h končnemu videzu in prostorskim rešitvam Zagrebske borze.

UDK 725.25.011(497.5 Zagreb)

THE ZAGREB EXCHANGE – PUBLIC TENDER AND CONSTRUCTION

In the history of Croatian modern architecture architect Viktor Kovačić enjoys the same reputation as Jože Plečnik in the history of Slovene modern architecture. His largest and most important project is the Zagreb Exchange building, which is at the same time one of the most typical structures in modern Croatian culture. The expert advisor for the public tender was Herman Muthesius. Jože Plečnik was invited to participate but he did not respond to the invitation. The article lists the most significant historical facts about the public tender and construction of the building.